

В.Є. ВАРЗАР – ОСНОВОПОЛОЖНИК ПРОМИСЛОВОЇ СТАТИСТИКИ

Народився Василь Єгорович Варзар 29 (16 ст. ст.) грудня 1851 року у родині військовослужбовця. Походив з дворянського молдавського роду Єгора Олексійовича Варзара. Матір звали Єлизавета Петрівна. На той час батько був підпоручиком Одеського єгерського полку, який розташовувався в м. Любліні (Польща). Згодом родина переїхала до м. Чернігова, де й відбулося формування В.Є. Варзара як громадянина, вченого, громадського діяча.

Навчаючись у Чернігівській гімназії, В.Є. Варзар входив до напівлегального «гуртка самоосвіти», очолюваного його другом дитинства Л. Гінзбургом, в майбутньому відомим громадським діячем і знаменитим хірургом. Тут В.Є. Варзар пройнявся революційними ідеями того часу. Закінчивши у 1869 році гімназію, він вступає до Київського університету, а згодом переводиться до Петербурзького технологічного інституту. Під час навчання Василь Єгорович не задовольняється офіційними лекціями, його цікавлять нова історія, політична економія, суспільствознавство. На Віденській всесвітній виставці, куди його було направлено від технологічного інституту, В.Є. Варзар встановлює зв'язки з російськими політичними емігрантами та колонією французьких емігрантів – паризьких комунарів. Разом з Л.С. Гінзбургом створює в інституті революційний гурток «лавристів», який мав зв'язок з багатьма містами Росії. Революційні ідеї В.Є. Варзара втілились у його першій праці – «Хитра механіка», яка вперше була надрукована у 1874 році журналом революційних народників «Вперед», що видавався П.Л. Лавровим у м. Женеві. Праця мала великий успіх і до 1917 року витримала декілька нелегальних перевидань як у Росії, так і за кордоном. У ній автор показав антинародну суть податкової політики царизму. Як наслідок, В.Є. Варзар потрапив до списку неблагонадійних осіб, а з 1874 року перебував під негласним наглядом поліції.

Після закінчення у 1874 році інституту В.Є. Варзару за сімейними обставинами довелося поїхати «на батьківщину в Чернігів».¹ Знайомі працівники губернського земства запрошують його на роботу, де Василя Єгоровича «дуже зацікавила робота по економічному вивченню краю, що включала в себе необхідні земству обстеження сільського господарства і промисловості».² Саме у цей час земства зіткнулися з проблемою справедливого і рівномірного оподаткування населення. Не була винятком і Чернігівська губернія, яка до того ж періодично зазнавала неврожаїв і потребувала продовольчої допомоги. Необхідні були достовірні матеріали для належного розкладу земських повинностей та визначення потреб населення у продовольстві. З цією метою у 1874 році Чернігівське губернське зібрання постановило створити спеціальну комісію. Члени комісії, ознайомившись зі станом справ у цій галузі як у Чернігівській, так і в інших губерніях, дійшли висновку, що «без збирання нових, більш точних статистичних відомостей про землеволодіння та прибутковість земель і міського майна, а особливо про цінність і прибутковість фабрик і заводів, правильна розкладка земських податків не може бути зовсім зроблена».³ Збирання таких відомостей комісія рекомендувала доручити «не випадковим збирачам, а особам, які спеціально поставили себе для цієї мети», створивши при губернській управі статистичне відділення.⁴ Членами комісії були розроблені «Основания устройства земской статистики в Черниговской губернии», якими передбачалося, що статистичне відділення буде складатися з головуючого, члена управи та двох спеціально запрошених для цього співробітників «переважно з осіб, що отримали вищу освіту».⁵ 21 листопада 1875 р. губернська

управа ухвалила створити статистичне відділення. Рішення управи підтримало земське зібрання і 12 грудня того ж року виділило на потреби статистичного відділення 4.200 крб. Водночас відділенню було доручено підготувати детальну програму майбутніх статистичних досліджень.⁶

7 лютого 1876 року при губернській земській управі було відкрито статистичне відділення, до складу якого увійшли В.Є. Варзар, П.П. Червінський, а згодом і О.О. Русов. В.Є. Варзар був у цій справі людиною не випадковою, адже мав вищу технічну освіту і був автором уже згадуваної вище праці у галузі політекономії «Хитрая механика».

Не випадково людиною був і П.П. Червінський (1849-1931). Закінчив Петро Петрович Петербурзький інститут землеробства. У 1875-1876 рр. на сторінках ліберальної газети «Неделя» з'явився ряд його статей, в яких автор намагався обґрунтувати ідею самобутнього шляху економічного розвитку Росії і виявив себе «як типовий ліберальний народник-теоретик».⁷

Що ж стосується О.О. Русова (1847-1915), то він мав певний досвід статистичних робіт. Відомо, що Олександр Олександрович, працюючи у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, разом з відомим етнографом П.П. Чубинським у 1873 році брав участь у розробці «Программы для собирания этнографических и статистических данных».⁸

Розпочинаючи свою діяльність у лютому 1876 року, члени статистичного відділення не мали точного уявлення про засоби і можливі межі своїх досліджень, адже «губернське зібрання, прийнявши постанову про влаштування відділення, не дало йому певної програми або інструкції, якою б можна було керуватися».⁹ Таким чином, чернігівським статистикам необхідно було у першу чергу визначити спосіб своїх дій і скласти програму для збирання статистичних відомостей. З цією метою вони детально ознайомилися з матеріалами журналів, справ і окремих видань Чернігівського земства, а також зі способами і прийомами, які застосовувались для збирання статистичних відомостей у різних губерніях. Статистичне відділення також «увійшло в безпосередні зв'язки з Імператорським Російським географічним товариством, Південно-Західним відділенням географічного товариства, з центральним статистичним комітетом, з статистичними комітетами Чернігівським і губерній, прикордонних з Чернігівською, з статистичними комітетами, відомими своїми працями з провінційної статистики Росії (Нижегородським, Вітебським, Самарським), зі статистичними бюро при Херсонській губернській земській управі, з губернськими управами: Тверською і Рязанською».¹⁰

Для написання програми оціночно-статистичних робіт по Чернігівській губернії також були використані «окремі статистичні дослідження різних приватних осіб, що проводилися в Південній Росії в XVIII і XIX віках з часів Рум'янцевського опису Малоросії, порівняння даних якої з тими, які будуть добуті в XIX столітті, чернігівські статистики ставили собі як певне завдання історико-статистичного порівняння». Крім Рум'янцевського опису Малоросії, чернігівським статистикам були відомі «Краткое описание о малороссийском народе и военных его делах» Петра Симоновського (1765), «Землеписание Малої России, изъясляющее города, местечки, реки, число монастырей и церквей и сколько где выборных козаков, подпомощников и посполитых по ревизии 1764 года находилось» Василя Рубана (1777), «Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г.» Опанаса Шафонського (1851), «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» Якова Марковича (1793) та багато інших.¹¹

Отже, в плани чернігівських статистиків входило збирання не тільки матеріалу, необхідного для практичних потреб земства, а й даних з історії, географії, топографії та етнографії Чернігівської губернії.

Статистики розробили такі програми майбутніх досліджень: В.Є. Варзар – із статистики промисловості та нерухомих маєтностей, П.П. Червінський – із сільськогосподарської статистики, М.О. Константинович (голова статистичного

відділення) – із статистики народної освіти, медицини, страхування і торгівлі.¹² У липні 1876 року програми були розглянуті відділенням і наприкінці серпня віддруковані. Маючі на меті збирання «надійних даних для правильної і зрівняльної розкладки земського податку», а також завдання «якомога повнішого вивчення губернії в статистико-економічному відношенні»,¹³ «Программа для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» виходила з необхідності вивчення «становища землеробства і залежний від нього ступінь прибутковості земель».¹⁴ Відділення визначилось також і з методикою статистичного дослідження, обравши так званий «географічний або описовий метод», за яким статистичні дані обробляються не тільки за складовими групами населення, а й за географічними районами. Водночас було прийнято експедиційний метод роз'їздів із збиранням даних на місцях за допомогою опитування представників різних прошарків населення.¹⁵

Визначившись з методикою та програмами і отримавши дозвіл губернатора на проведення попередніх статистичних робіт, чернігівські статистики 5 жовтня 1876 року почали обстеження окремих місцевостей Чернігівського повіту. В.Є. Варзару дісталась «найбідніша і безплідна піщана волость Чернігівського повіту (Редьківська)».¹⁶ Програма та наслідки пробного обстеження волостей були опубліковані в «Трудах статистического отделения при Черниговской губернской земской управе».¹⁷ До цього збірника увійшли лише ті дослідження, які, на думку членів статистичного відділення, «являли інтерес і цільність самі по собі». За його межами залишилися практично всі цифрові дані про врожайність, про орендні та продажні ціни на землю і таке інше. Їх друкування у вигляді карт і таблиць було відкладене до закінчення оціночно-статистичних робіт по всьому Чернігівському повіту.¹⁸

В.Є. Варзар, крім того, що брав найактивнішу участь у впорядкуванні «Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» і «Трудов статистического отделения при черниговской губернской земской управе», підготував науково-теоретичну статтю «О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ», яка була надрукована в «Земском сборнике Черниговской губернии». Він визначив теоретичні принципи та практичні засоби оцінки міського майна. Проаналізувавши досвід оціночних робіт у В'ятському та Херсонському земствах, автор статті запропонував обкладати земським податком продажну вартість будинку, яка визначалась його прибутковістю, а не «природну вартість, яка визначається витратами на будівництво».¹⁹

Під керівництвом Василя Єгоровича Варзара чернігівськими статистиками у 70-х роках XIX ст. були проведені перші промислові переписи. Перед статистиками стояли такі теоретичні питання: про одиниці спостереження у промисловості, про принципи класифікації виробництва та про ознаки, які повинні бути включеними до програми переписів. На протигагу західноєвропейській статистиці, яка брала за одиницю обліку виробництво окремо від інших функцій підприємства, чернігівські статистики вперше прийняли за облікову одиницю підприємство як єдине господарське ціле. В основу свого дослідження В.Є. Варзар поклав програму, прийняту у 1870 році з'їздом секретарів губернських статистичних комітетів, проте його програма мала ряд особливостей: із 20 питань, які він додав до програми центрального статистичного управління, більше половини стосувалися становища робітників. Це були питання про заробітну плату різних категорій персоналу; кількість постійних і тимчасових працівників, жінок, дітей; оплату натурою та якість продуктів, що видавались у рахунок заробітної плати; тривалість робочого дня, нічні роботи; факти втрати працездатності через нещасні випадки на підприємствах та ін. При цьому передбачалось отримання відомостей не від власника підприємства, а шляхом безпосереднього опитування робітників.

В.Є. Варзар займався також аналізом розвитку кустарної промисловості Чернігівської губернії. Він вважав, що «подвірний перепис господарств і

групування їх у відому кількість середніх типів господарств з усіх їх господарським обладнанням – єдиний спосіб уявити картину економічного побуту кустарів з усією повнотою».²⁰ Так, описуючи шкіряний промисел у Чернігівському повіті, В.Є. Варзар показував, що промислові господарства різняться між собою розмірами доходу: з одного боку, є родини з доходом 500-800 руб., а з іншого – майже старці. При обробці статистичних даних чернігівські земські статистики ділили кустарів на дві групи: ті, що мали землеробське господарство, і ті, що його не мали. В кожній групі виділялось три підгрупи: кустарі, які працювали для вільного продажу, кустарі, які працювали для замовників, та кустарі, які працювали для скупників. Ця класифікація статистичного матеріалу по кустарній промисловості пізніше використовувалася більшістю земських статистичних відділів.

В.Є. Варзар, працюючи у земстві, брав активну участь у статистичному обстеженні повітів і розробці методів оціночної статистики. У 1877 році за результатами обстеження Чернігівського та Борзенського повітів були видані два томи «Материалов для оценки земельных угодий», в яких визначився особливий тип земських статистичних робіт, що одержав назву «чернігівського». Публікацією зазначених праць закінчився період співробітництва В.Є. Варзара, П.П. Червінського та О.О. Русова.

Діяльність земського статистичного відділу видалась місцевій адміністрації «чимось підозрілим, великі пани занепокоїлися розслідами власності і селян і панів».²¹ Їх лякало те, що подальше вивчення розмірів землеволодіння, умов оренди землі, умов найму та багатьох інших питань виявить реальне становище селянського господарства, його відносини з поміщицьким господарством. Поміщики не тільки оскаржували діяльність чернігівських статистиків у своїх дописах на ім'я губернатора, а й намагалися дискредитувати їх на губернських земських зборах.²² В.Є. Варзар писав, що «час був глухий і підозрілий. Всяке розпитування населення про землю вважалось небезпечним... Доля наша була вирішена – Статистичне Бюро було закрито».²³ 18 січня 1878 року Чернігівське губернське зібрання постановило припинити діяльність статистичного відділення. Таке рішення мотивувалось тим, що роботи відділення могли бути корисними лише як науковий матеріал. «Інтереси науки це одне, а інтереси земського оподаткування інше. Земство, - наголошували противники статистики, - має право і зобов'язане переслідувати лише практичні цілі даної хвилини». У той же час, вони визнавали, що якби «Программа для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» «була виконана не по всій губернії, але хоча б по одному повіту, то ми отримали б один з найкращих етнографічних творів».²⁴

У цей час особисто до В.Є. Варзара звернулися спочатку Новозибківське, а потім й Остерське земства з проханням зробити оціночний опис їх повітів. Наслідком цієї роботи стали ще два томи «Материалов для оценки земельных угодий». Особливістю роботи В.Є. Варзара є оцінка якості ґрунтів, що дозволяло розраховувати врожайність і доходність земель. Після відновлення у 1880 році роботи Чернігівського земського статистичного бюро В.Є. Варзар у ролі постійного консультанта брав участь у складанні карти ґрунтів губернії. «На цьому закінчилась моя діяльність як земського статистика, - писав В.Є. Варзар у «Воспоминаниях старого статистика». – Настав час самої глухої реакції, і я занурився цілковито в земську діяльність як гласний повітових і губернських Земських Зборів і Чернігівської міської Думи. Майже 14 років (з 1878 до 1892 року) був робочою земською конякою, брав участь в усіх зборах, комісіях і роботах місцевих громадських установ... У вільні дні від участі у всіляких громадських засіданнях, комісіях і поточної земської роботи я не забував і статистику. Поступово я розробляв зібрані мною при роз'їзних обстеженнях матеріали і друкував дрібні замітки і статейки в газетах і журналах. Серйознішою роботою був опис кустарних промислів Новозибківського та Чернігівського повітів...» Підсумки вивчення ним кустарних промислів Чернігівської губернії

були опубліковані у п'ятому випуску «Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов»(Спб.,1887).

Діяльність В.Є. Варзара у Чернігові проходила у несприятливих умовах. Ще у 1874 році він був взятий під негласний нагляд поліції, а у 1879 році в квартирі Варзарів було вчинено обшук, оскільки Василь Єгорович товаришував з «неблагонадійними» та «явно злочинними особами» – Лизогубом, Мокиєвським-Зубком, Коваликом та іншими старшими товаришами і членами гуртка «Вперед». До того ж у 1890 році загострились особисті стосунки з губернатором. Перед В.Є. Варзаром були зачинені всі двері: був обраний міським головою – не затвердили, головою земської управи – не затвердили і т. д. Нарешті, йому заявили, що «по неблагонадежности и вредному направлению и влиянию на общественные круги» він не може займати в Чернігівській губернії жодної виборної посади. Василю Єгоровичу довелося залишити земську роботу і виїхати з Чернігова.²⁵

Спочатку він їде до Петербурга, а пізніше до Риги, Ревеля. Василь Єгорович працює фабричним ревизором міністерства фінансів, потім міністерства торгівлі і промисловості. В Петербурзі він очолює роботи по організації російської державної промислової статистики. Під його керівництвом і за розробленими ним програмами у 1900 та 1908 роках проведено переписи крупної фабрично-заводської промисловості Росії, які вважаються видатними досягненнями промислової статистики. При організації переписів 1900 та 1908 років відбулося уточнення класифікації галузей промисловості. Ознакою для класифікації підприємств за галузями стали: споживче призначення продукції, характер сировини, схожість технологічного процесу. Класифікація виробництва, розроблена В.Є. Варзаром, була визнана не тільки у своїй країні, а й за кордоном.

Програми промислових переписів 1900 та 1908 років передбачали показники загальної вартості продукції, випуску основної продукції в натуральному і вартісному вираженні, кількості і потужності двигунів, кількість спожитого палива і сировини, складу і вартості обладнання, кількості робітників та їх розподіл за віком і статтю та інші. Найбільшою ж перевагою промислових переписів 1900 і 1908 років стала продуманість програми і широке охоплення досліджуваних питань. Матеріали переписів дозволили побачити соціально-економічні зміни в економіці країни. Так, за підрахунками В.Є. Варзара, кожне п'яте підприємство оброблюваної промисловості, яке існувало у 1900 році, у 1908-ому ліквідувалося, не витримавши конкуренції. При цьому середні розміри діючих у 1908 році стали удвічі більшими, ніж ліквідовані, що свідчить про процес концентрації і централізації капіталів.

Великою роботою В.Є.Варзара того часу було тритомне дослідження по статистиці страйків.²⁶

У перші роки радянської влади Василь Єгорович працює в Центральному відділі статистики Всесоюзної Ради народного господарства і Центральному статистичному управлінні, читає лекції з проблем статистики у вузах Москви і Ростова-на-Дону. З наукових праць цього періоду на особливу увагу заслуговують такі: «Динаміка промисловості Південно-Східного краю», «Статистичний огляд промисловості Південно-Східного краю 1900-1920 рр.», «Про зниження продуктивності праці в промисловості», «Нариси основ промислової статистики».

Узимку 1931 року Василь Єгорович переїхав до родини старшого сина в Ленінград, де й провів останній десятирічний період свого життя. Там він продовжив роботу над двома неопублікованими працями: «Промышленность России за последние 25 лет» (написана у 1914 році) та «Индекс физического объема потребления СССР за сорок лет (1887-1926)».

Помер В.Є. Варзар 27 вересня 1940 року. Поховали його у Ленінграді на Богословському кладовищі. Ім'я видатного представника земської статистики і основоположника російської промислової статистики, визначного дослідника посіло належне місце в історії економічної думки.

Джерела та література:

1. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 7.
2. Там само. – С. 7.
3. О необходимости собирания статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. - 1875. - № 9 – 10. – С. 105.
4. Там само. – С. 104 – 108.
5. Там само. – С. 111, 109.
6. Журналы очередного губернского земского собрания 1875 г. // Земский сборник Черниговской губернии. - 1875. - № 11 – 12 . – Приложение. – С. 172, 177.
7. Корнійчук Л.Я. «Капітал» К. Маркса і ідеологія народництва (70-ті – початок 80-х років XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР . – Вип. 14. – К., 1980. – С. 91 – 93.
8. Програма для собирания этнографических и статистических данных, составленная Действительными членами Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, гг. Чубинским и Руссовым. К.,1873.
9. Доклад Статистического Отделения Губернской Земской Управе // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – С. 190.
10. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе. (Доклад члена Управы П.А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 1 – 4 . – С. 16 - 17.
11. Руссов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – К., 1909. – С. 17 – 18.
12. Отчет Статистического Отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – Приложение. – С. 396 - 397.
13. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. – Т. 1, - Черниговский уезд. – К., 1877. – С. 11.
14. Руссов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – К., 1909. – С. 27.
15. Отчет Статистического Отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – Приложение. – С. 398.
16. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 8.
17. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе. – Вип. I. – Чернигов, 1876.
18. Там само. – С. 3.
19. Див.: О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ. (Доклад члена статистического отделения В. Е. Варзара) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. - № 1-4. – С. 120-162.
20. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов. - Спб.,1887. – Вип. 5. – С. 354.
21. Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX в. Ол. Ол. Русова. – Львів, 1938. – С. 5.
22. Журналы заседаний очередного черниговского губернского земского собрания сессии 1876 г., состоявшейся в январе 1877 г. – Чернигов,1877. – С. 215.
23. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 8.
24. Журналы заседаний очередного черниговского губернского земского собрания сессии 1877 г., состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1878. - № 1-4. – С. 515.
25. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 12.
26. Варзар В.Е. Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах (за 1905 год – Спб., 1908; за 1906-1908 годы – Спб., 1910).

Валентин Панченко

І.П. БІЛОКОНСЬКИЙ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ (1864 – 1879 рр.)

Іван Петрович Білоконський народився у м. Новозибкові Чернігівської губернії, в сім'ї збіднілого дворянського лікаря. Першим навчальним закладом, до якого він вступив, було Новозибківське повітове училище. Учителем історії і географії там був Е.В. Чарторийський, людина прогресивних поглядів та аналітичного розуму, до якого І.П. Білоконський проникся великою повагою, часто бував у нього вдома і під впливом свого вчителя перетворився, як писав про це сам, на "крайнього нігіліста". Його ідеалом став Базаров І.С. Тургенєва, а улюбленим критиком – Д. Писарев. Наслідуючи свого улюбленого героя, Іван Петрович уже